

УДК 930 "1964/1990":791(477)Параджанов С.
DOI: <https://doi.org/10.32461/2226-3209.2.2019.177696>

Капелюшний Валерій Петрович,
доктор історичних наук, професор
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка
ORCID 0000-0002-3552-3675
v.kapelyushniy@meta.ua
Конта Ростислав Михайлович,
доктор історичних наук, професор
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка
ORCID 0000-0002-6803-3242
konrost@ukr.net
Ховайба Наталя Григорівна,
кандидат історичних наук, асистент
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка
ORCID 0000-0003-0763-6645
n.khovaiba@ukr.net

УКРАЇНСЬКЕ ПОЕТИЧНЕ КІНО СЕРГІЯ ПАРАДЖАНОВА: РАДЯНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ

Мета роботи. У статті розглядається питання ґрунтовності і повноти висвітлення в радянській історіографії феномену українського поетичного кіно Сергія Параджанова та його внеску в розвиток українського кінематографу. **Методологія дослідження.** Використані методи історіографічного аналізу та синтезу, критики історіографічних джерел, проблемно-хронологічний, ретроспективний та порівняльний методи. **Наукова новизна** полягає у спробі систематизувати та узагальнити підходи радянських дослідників та мистецтвознавців до оцінки українського поетичного кіно С. Параджанова як явища в українській культурі. **Висновки.** Історіографічні оцінки творчого доробку Сергія Параджанова в галузі поетичного кіно відображають особливості радянської системи, що піддавала жорсткій критиці будь-які вияви творчості, які виходили за рамки марксистсько-ленінської методології.

Ключові слова: Сергій Параджанов; історіографія; поетичне кіно; кінематограф.

Капелюшний Валерій Петрович, доктор історичних наук, професор Київського національного університету імені Тараса Шевченка; Конта Ростислав Михайлович, доктор історичних наук, професор Київського національного університету імені Тараса Шевченка; Ховайба Наталя Григорівна, кандидат історичних наук, асистент Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Украинское поэтическое кино Сергея Параджанова: советская историография

Цель работы. В статье рассматривается вопрос основательности и полноты освещения в советской историографии феномена украинского поэтического кино Сергея Параджанова и его вклада в развитие украинского кинематографа. **Методология исследования.** Использованные методы историографического анализа и синтеза, критики историографических источников, проблемно-хронологический, ретроспективный и сравнительный методы. **Научная новизна** заключается в попытке систематизировать и обобщить подходы советских исследователей и искусствоведов к оценке украинского поэтического кино С. Параджанова как явлению в украинской культуре. **Выводы.** Историографические оценки творчества Сергея Параджанова в области поэтического кино отражают особенности советской системы, которая подвергала жесткой критике любые проявления творчества, выходящие за рамки марксистско-ленинской методологии.

Ключевые слова: Сергей Параджанов; историография; поэтическое кино; кинематограф.

Kapelyushnyi Valeriy, Doctor of Science in History, Professor of the Taras Shevchenko National University of Kyiv; Konta Rostyslav, Doctor of Science in History, Professor of the Taras Shevchenko National University of Kyiv; Khovaiba Nataliya, Ph.D. in History, Assistant Professor of the Taras Shevchenko National University of Kyiv

The Ukrainian (poetic) cinema of Sergiy Paradzhanov: Soviet historiography

Purpose of Article. The article covers the phenomenon of Ukrainian poetic cinema by Sergiy Paradzhanov in Soviet historiography and his contribution to the development of Ukrainian cinema. **Methodology.** The methods of historiographic analysis and synthesis, criticism of historiographic sources, problem-chronological, retrospective, and comparative methods were widely used. **The scientific novelty** consists in an attempt to systematize and generalize the approaches of Soviet researchers and art critics to the evaluation of the Ukrainian poetic cinema S. Paradzhanov as a phenomenon in Ukrainian culture. **Conclusions.** The historiographical assessments of Sergiy Paradzhanov's creative work in the field of poetic cinema reflect the peculiarities of the Soviet system, which subjected to criticism of any creativity that went beyond Marxist-Leninist methodology.

Key words: Sergiy Paradzhanov; historiography; poetic cinema; cinema.

Актуальність теми дослідження. Історію українського кінематографу неможливо розглядати без постаті відомого режисера та засновника школи поетичного кіно 1960-х рр. Сергія Параджанова, який близько двох десятиліть працював в Україні. В радянські часи діяльність режисера сприймалася неоднозначно, а частіше негативно, оскільки він не стояв осторонь подій, які відбувалися в політиці країни, не працював за шаблонним «мистецтвом соціалістичного реалізму», мав власне прочитання та бачення літературних творів, за якими знімав фільми.

Мета статті. Творчий доробок Сергія Параджанова як засновника українського поетичного кіно середини 1960-х досить по-різному оцінюється в літературі. В даній статті ми зупинимось на аналізі історіографічних підходів до оцінки даної проблеми в радянській історіографії.

Виклад основного матеріалу. Сергій Йосипович Параджанов (1924-1990) закінчив в 1952 р. режисерський факультет Всесоюзного державного інституту кінематографії (ВДІК), учень І. Савченка. З 1952 р. розпочався його творчий шлях з Київської кіностудії художніх фільмів [18]. Слід зазначити, що першим фільмам режисера «Андрієш» (1954), «Перший парубок» (1958), «Українська рапсодія» (1961), «Квітка на камені» (1962) присвячено досить мало уваги в історіографії.

Переломний етап в творчості С. Параджанова відбувся із затвердженням в 1962 р. сценарію до фільму «Тіні забутих предків». Саме ця кінострічка, з одного боку, принесла її автору світову славу, а з іншого – стала переломною в житті та творчості видатного режисера.

С. Параджанов захоплювався українським фольклором та написав сценарій разом із І. Чендеєм. Доля фільму не проста, він не відразу після виходу на екрани отримав заслужене визнання, чому сприяла ідеологічна політика тодішньої влади. Незважаючи на те, що тогочасні радянські чиновники та критики робили закиди на рахунок складнощів у сприйнятті фільму звичайним глядачем, відомі діячі мистецтва високо оцінили кінострічку. Так, відомий поет та громадський діяч М. Бажан вважав, що фільм дуже вдало передав зміст самої повісті М. Коцюбинського і є дуже глибоким: «Легше за все звинувачувати фільм у фольклоризмі, тобто оживити докори, які звучали колись на адресу повісті. Глибокий гуманістичний зміст повісті М. Коцюбинського не загубився ні в багатоманітності пейзажів фільмів, ні серед барвистості одягу, ні під масками народних ігор» [3, 3].

Про незвичність фільму та його складність, але в позитивному значенні, писав російський критик В. Турбін. Він дав високу оцінку фільму, наголосивши на тому, що він завжди буде сучасним, бо розглядає одвічну тему любові та спонукає до філософських роздумів. Автор статті відніс фільм «Тіні забутих предків» до кінотворів, які потребують не одного перегляду, а багатьох, оскільки кожного наступного разу після перегляду фільм буде спонукати до нових роздумів та порівнянь [19, 4].

Як свідчить проведений аналіз літератури, подібний підхід до оцінки творчості С. Параджанова підтримали й інші представники творчої інтелігенції. Так, зокрема, С. Зінич та Н. Капельгородська підкреслили той факт, що фільм було присвячено до 100 річчя від дня народження відомого письменника М. Коцюбинського, автора повісті «Тіні забутих предків». Вони зазначили, що режисеру вдалося відтворити звичай та вірування селян Західної України. Критики відзначили, що режисер досить вдало розкрив в образній формі дію сил природи (через символи казок, мавок, чугайстрів, звичай родової помсти), а композитор фільму М. Скорик вміло підібрав народний музичний фольклор, в той час як оператор Ю. Ілленко, декоратор Г. Якутович чудово відтворили колорит та психологію традиційних вірувань у житті гуцульського селянина [11].

З цими поглядами узгоджуються відгуки І. Дзюби, який майже відразу після виходу фільму дав йому позитивну характеристику і назвав «самоцінним мистецьким витвором», «кінофілософією», яка наштовхує на роздуми про життя і має виражену національну характеристику. Автор, вочевидь розуміючи причини критики фільму чиновниками радянської кіноіндустрії, намагався виправдати С. Параджанова тезою про те, що використання національних обрядів у фільмі не перенасичує його, а навпаки показує справжнє життя гуцулів [8].

Подальшому обговоренню фільму в творчих колах сприяла також і позиція самого режисера, який популяризував його в тогочасних періодичних виданнях. Так, в журналі «Искусство кино» С. Параджанов розповів про деталі роботи над фільмом «Тіні забутих предків», а саме як відбувалися зйомки фільму та як проходило безпосереднє знайомство членів знімальної групи з народною культурою гуцулів. Режисер пояснив свій певний відхід від сюжетної лінії самого твору таким чином: «Мы хотели пробиться вглубь, к истокам повести к той стихии, которая породила ее. Мы намеренно отделились материалу, его ритму и стилю, чтобы литература, история, этнография, философия слились в единый кинематографический образ, в единый акт. Нам хотелось передать ощущение времени, ибо мы увидели природу и людей Гуцульщины на сто лет позже Коцюбинского» [6, 65]. С. Параджанов тут поділився своїми планами на майбутнє: «Я давно мечтаю снять фильм о Киеве. Киев уже не раз бывал на экране - исторический, пейзажный, архитектурный, индустриальный, разрушенный войной. Но почти никто не всматривался в душу Киева, не замечал его печали и желаний, не замечал его человечности. Есть Киев новый и древний. И это один и тот же город. Город, который с каждым поколением обретает новую красоту, не теряя при этом старой. Биография современного Киева немыслима без его детства. И потому так хочется сделать фильм о времени - о великом зодчем, который постоянно реконструирует, восстанавливает, разрушает, достраивает. Время великодушно и справедливо - оно снимает налеты истории, возвращает нас к первоизданной истине» [6, 65]. Варто наголосити на тому, що цьому задуму режисера так і не судилося втілитися в життя.

В літературі зазначається, що саме після виходу фільму С. Параджанова «Тіні забутих предків» почали говорити про відродження школи «поетичного кіно» започаткованої ще О. Довженком. Щодо доцільності вживання цього терміну велися суперечки серед кінокритиків та діячів кіно. Водночас офіційна влада так і не визнала «поетичного кіно» як напряму в кіномистецтві. З боку владних структур цьому напряму було приписано націоналістичні риси, які не відповідали пануючому на той час методу

«соцреалізму». До речі, таке формулювання стосувалося всіх фільмів радянського періоду, яким було притаманне авторське прочитання тексту. Після цього починає з'являтися низка негативних рецензій на творчість С. Параджанова саме з боку критиків кіно та літературознавців.

Першим етапом критики можна вважати статтю Т. Іванової [12], в якій вона дала негативну оцінку хвилі поетичного кіно, зокрема, таким «важким» фільмам, серед яких, на її думку, була і кінострічка С. Параджанова «Тіні забутих предків».

Наступним етапом критики стала стаття М. Блеймана «Архаїсти или новаторы?», надрукована в журналі «Искусство кино» [4], в якій автор заявляв про те, що фільми цієї школи є безперспективними, а режисер С. Параджанов звинувачував в надмірному захопленні фольклором та надмірній концентрації уваги на історичній минувшині у фільмі «Тіні забутих предків». Так, зокрема, М. Блейман звинувачував С. Параджанова у «виокремленні етнографічних, фольклорних, екзотичних мотивів», ігноруванні сюжету та «уніканні» психологічних характеристик [4, 56].

Водночас, на думку вже згаданого нами І. Дзюби, у «Тінях забутих предків» неможливо було обійтися без цих елементів, бо вони цілком підпорядковані завданню фільму [9, 5]. Наводячи переконливі аргументи проти звинувачень М. Блеймана, І. Дзюба вважав, що його висновки щодо фільмів, які становлять окрему «школу» поетичного кіно, зокрема «основоположного» фільму школи «Тіні забутих предків» є «поспішні і, врешті-решт нелогічні» [9, 6]. Підсумовуючи, І. Дзюба зазначає, що на його думку, «школи» немає, але є окремі цікаві фільми [9, 6].

Екранізацію творів М. Коцюбинського аналізувала також і літературознавець Л. Погрібна, яка окремо виділила фільм С. Параджанова «Тіні забутих предків». Детально проаналізувавши фільм, авторка зауважила, що за мистецьким рівнем він не став еквівалентом першоджерелу. Вся критика Л. Погрібної зводилась до твердження про «рабське копіювання літературного твору», що, на її думку, призводить лише до появи немічних стрічок. Водночас авторка детально розглядає героїв фільму, їхні характери та долю, а також проводить паралелі між найяскравішими епізодами повісті і фільму [17].

В дусі класичного марксизму-ленінізму був написаний відгук на фільм літературознавцем О. Бабишкіним, який підкреслював, що в українському кіно дуже велика увага приділялася джерелам народної творчості та створенню народних характерів. Тому течію «поетичного кіно» автор вважав перспективною тільки в разі її підпорядкування чітким ідеологічним засадам [2].

Незважаючи на те, що позиція офіційної влади щодо фільму С. Параджанова стала ключовим моментом в його оцінці з боку тогочасних радянських критиків та літературознавців, все ж таки і на далі можна знайти відгуки на «Тіні забутих предків», що неузгоджувались з цією позицією. Так, позитивний відгук на фільм дав відомий український поет і громадський діяч І. Драч [16, 81-89], який вважав, що використання гуцульських говірок та етнографічних матеріалів у фільмі є його великою перевагою.

Крім того, відомий в 1960-1970 рр. польський кінокритик Я. Газда, який написав низку статей про українське поетичне кіно, досить позитивно ставився до творчості С. Параджанова. В своїй статті «Київська школа поетичного кіно» в журналі «Екран» він високо оцінив фільми, котрі репрезентували дану школу, зокрема фільм «Тіні забутих предків» [13, 117]. Варто зауважити також, що фільм не дублювався російською мовою, бо не можливо було перекласти голосіння, плачі, заговори та приказки, вони передавали контекст тільки мовою оригіналу [5, 72].

Але, як свідчать джерела і література, політична верхівка УРСР побачила в фільмі «Тіні забутих предків» загрозу, звинуватила його в надмірному етнографізмі і почала цілеспрямований наступ. В радянській пресі почала з'являтися критика на адресу фільму С. Параджанова «Тіні забутих предків» та фільмів, які репрезентували «школу поетичного кіно».

Поява негативних відгуків на фільм «Тіні забутих предків» була використана чиновниками Держкіно СРСР як привід не затверджувати нові сценарії фільмів С. Параджанова, а вже існуючу кінострічку заборонити як таку, що не відповідала існуючій ідеології [13, 118]. Після цього на дослідження творчості режисера було накладено негласну заборону, а його самого піддано політичним переслідуванням. Тодішню владу лякав сам факт того, що поетичне кіно викликало зацікавлення широких верств населення.

Все це відбулося в той час, коли після «Тіней забутих предків» С. Параджанов мав багато задумів, що так і залишилися нереалізованими. Зокрема, Держкіно не затвердив сценарій фільму «Київські фрески» під приводом того, що глядачам це буде не цікаво. Ще одним нереалізованим задумом режисера залишився сценарій за ще одним твором М. Коцюбинського «Intermezzo». Робота на над фільмом так і не почалася, оскільки влада чинила бюрократичні перешкоди та знаходила формальні приводи не затверджувати сценарій.

Цікавим з цієї точки зору є той факт, що навіть в довідниках, які стосувалися українського кінематографа та відповідних тематичних монографіях з 1970 по 1985 роки не було жодної згадки ні про фільм «Тіні забутих предків», ні про режисера С. Параджанова [5, 61].

Лише в період «перебудови» після послаблення ідеологічного тиску починають з'являтися перші монографічні роботи, які повністю присвячені дослідженню напряму «поетичного кіно». Першою ґрунтовною монографією, яка об'єктивно висвітлювала творчість режисерів поетичного кіно і реабілітувала цей мистецький напрям була «Поетична хвиля українського кіно» відомого кінокритика Л. Брюховецької [5]. В окремому розділі авторка обґрунтувала недоцільність звинувачень на адресу фільму С. Параджанова «Тіні забутих предків». На її думку, «Тіні забутих предків» – це один із щасливих винятків, коли автори

фільму не тільки не зашкодили повісті, а навпаки, дали повісті нове дихання, нове життя» [5, 67]. А негативне ставлення влади до цього фільму Л. Брюховецька пояснює тим, що він спонукав до роздумів: «Фільм важко звести до однієї ідеї – він багатоплановий, поліфонічний. Одна з найголовніших ідей – утвердження духовного начала в людині» [5, 69].

Наступною ґрунтовною працею, присвяченою поставленій нами проблемі, стало дослідження М. Черненка «Сергей Параджанов. Творческий портрет» [20], де автор аналізує творчість С. Параджанова, починаючи з його ранніх фільмів та намагається простежити становлення поетики режисера. «Київські фрески» – перша спроба Параджанова створити свій кінематограф, названий Мироном Черненко «калейдографом». Водночас, на думку автора, надмірна «живописність», яку режисер використовує у фільмах є архаїчною, вона не має нічого спільного з реальністю і не може бути використана для подальшого розвитку кіно.

Творчість С. Параджанова як одного із засновників поетичного напрямку в українському кіно розглядається також і в монографії Л. Зайцевої «Поэтическая традиция в современном советском кино (Лирико-субъективные тенденции на экране)» [10]. Авторка наголошує на тому, що цьому напрямку творчості притаманний новий ракурс інтересу до людини, зокрема, її духовного внутрішнього світу, який зображується образами та символами.

Саме в період «перебудови», коли відбулося послаблення цензурних обмежень, стало можливим дати відповідь на звинувачення, які прозвучали у статті М. Блеймана. Так, І. Дзюба в статті «Відкриття чи закриття школи?» [9] у вигляді діалогу відповідає на суб'єктивні звинувачення кінокритика щодо українського поетичного кіно, а в основному фільму «Тіні забутих предків». Він зазначає, що висновки М. Блеймана про «школу» не могли бути об'єктивними, оскільки в одній статті неможливо всебічно висвітлити це питання.

В дванадцятому номері журналу «Искусство кино» за 1990 рік було опубліковано декілька статей, присвячених пам'яті Сергія Параджанова та зйомкам його фільму «Київські фрески», подано детальне обговорення сценарію, його виправлення, неоднозначність дій влади щодо цього фільму і його заборони [15]. Ця інформація дає можливість відтворити всі складнощі сценарію «Київські фрески», що був написаний Параджановим разом з письменником П. Загребельним та І. Драчем, який був редактором [1]. Тут розглядається перебіг написання сценарію [14, 42] та його обговорення сценарно-редакційною колегією, яка позитивно його оцінила [7, 55]. 9 липня 1965 р. сценарій було обговорено на Художній раді, на якій виступив С. Параджанов та виклав власну позицію [7, 58]. Саме після цього режисеру була надано наступні рекомендації: відмовитися від всього, що відрізняє сценарій від загальноприйнятих; зробити так, щоб в ньому було більше образів сучасних радянських людей тощо [7, 60].

Після перших проб до фільму, вони були направлені до Держкіно СРСР, звідки надійшла неоднозначна відповідь, але була надана згода на продовження зйомок. Це було лицемірство з боку влади і Параджанов це добре розумів. Він показував всім бажаним відзняті кадри «Київських фресок» аж поки їх таємно не спалили за наказом нового директора кіностудії ім. О. Довженка А. Путінцева. В результаті С. Параджанов з 1968 по 1974 рр. нічого не знімав, оскільки його пропозиції не приймалися на жодній кіностудії, а пропозицій були десятки [15].

Висновки. Таким чином, Сергій Параджанов був знаковим режисером для України. Він створив фільм, який став візитною карткою українського кінематографу. Водночас в історіографії радянського періоду можна простежити дві тенденції в оцінці його творчих здобутків як представника українського поетичного кіно. До першої групи історіографічних джерел можна віднести поодинокі виступи інтелігенції, представники якої були опозиційно налаштовані проти радянської влади та не боялися висловлювати свою думку (М. Бажан, В. Турбін, С. Зінич, Н. Капельгородська, І. Дзюба та ін.). Після перших позитивних відгуків на фільм С. Параджанова «Тіні забутих предків» з боку кінокритиків та літературознавців, вийшла низка оцінок його творчості чиновниками Держкіно СРСР, які звинуватили режисера в надмірному етнографізмі та інших ідеологічних невідповідностях, що стало початком серії негативних публікацій про поетичне кіно С. Параджанова.

Велика кількість праць, присвячених саме фільму «Тіні забутих предків» свідчить про інтерес до творчості режисера, який виник відразу після виходу фільму на екран в 1964 році, що не вщухає і в сучасну добу. Офіційною радянською владою фільм не визнавався, навпаки його вважали важким і незрозумілим. Ця думка пронизує і радянську історіографію. Саме після несхвальних відгуків про фільм С. Параджанову не затвердили жодного наступного кіносценарію. Через ідеологічну цензуру не вийшли фільми «Intemezzo» (за М. Коцюбинським), «Київські фрески», «Ікар», «Сповідь».

Лише з початком перебудови та послабленням ідеологічного тиску починають з'являтися публікації, в яких переосмислювалися як фільми «школи поетичного кіно», так і діяльність окремих її режисерів. В цей час із забуття повертається фільм «Тіні забутих предків», який показують в 1987 р., вперше за довгі роки. З погляду сьогодення виникає риторичне питання: «Я якби Сергію Параджанову не заважали і дозволили екранізувати всі його сценарії, які б ще шедеври отримав у спадщину український кінематограф?».

Література

1. Антипенко А. «Его девиз был – отдавать». Искусство кино. 1990. №12. С.64-67.
2. Бабишкін О. К. Радянське багатонаціональне кіномистецтво. К. : Знання Української РСР, 1974. 48 с.

3. Бажан М. Карпатська пісня. Літературна газета. 1964. 5 грудня, С.3.
4. Блейман М. Ю. Архаїсти или новаторы?. Искусство кино. 1970. № 7. С. 17–21.
5. Брюховецька Л. І. Поетична хвиля українського кіно. К. : Мистецтво, 1989. 171 с.
6. Параджанов С. Вечное движение: [О фильме "Тени забытых предков"]. Искусство кино. 1966. №1. С. 61-65.
7. Деревянко Т. Вернемся в 1965-й....Искусство кино. 1990. №12. С. 55-62.
8. Дзюба І. День Поиска. Искусство кино. 1965. №5. С. 73–82.
9. Дзюба І., Відкриття чи закриття школи?. Культура і життя. №13. 1989. С. 5-6.; №14. 1989. С. 5–6.
10. Зайцева Л. А. Поэтическая традиция в современном советском кино (Лирико-субъективные тенденции на экране). М., 1989. 79 с.
11. Зінич С.Г., Капельгородська Н.М. Екран знайомить з побутом і творчістю народу (Про кінофільм «Тіні забутих предків»). Народна творчість. 1965. №5. С. 44–46.
12. Иванова Т. «Трудно» — «еще труднее» — «совсем трудно»... Эcran 1969-1970 / Сост. С.Черток. М., 1970. С. 90-95.
13. Осика Л. Кіно в контексті української культури : [виступ]. Київ. 1988. № 5. С. 116-124.
14. Левин Е. Сергей Параджанов. Киевские фрески. Сценарий. Искусство кино. 1990. №12. С. 41-54.
15. Морозов Ю. Сергей Параджанов: «...чтобы не молчать, берусь за перо». Выбранные места из переписки с недругами и друзьями. Искусство кино. 1990. №12. С. 32-41.
16. Одержимість відкриттів : [про С. Й. Параджанова]. Режисери і фільми сучасного українського кіно: творчі портрети / упорядкув Д. Я. Шлапака. К., 1969. 214 с.
17. Погрібна Л.З. Твори М. Коцюбинського на екрані. К.: Наукова думка. 1971. 156 с.
18. Тримбач С.В. ПАРАДЖАНОВ Сергій Йосипович URL: http://www.history.org.ua/?termin=Paradzhanov_S
19. Турбин В. Мир, открытый заново. Комсомольская правда. 1964. 27 декабря, С. 4.
20. Черненко М. М. Сергей Параджанов. Творческий портрет. М., 1989. 31 с.

References

1. Antipenko, A. (1990). «Yego deviz byl – otdavay». Iskusstvo kino, 12, 64-67 [in Russian].
2. Babishkin, O. (1974). Radyanske bagatonatsionalne kinomistestvo. Kyiv: Znannya Ukraїnskoї RSR, 48 [in Ukrainian].
3. Bazhan, M. (1964). Karpatska pisnya. Literaturna gazeta, 5 grudnya, 3 [in Ukrainian].
4. Bleyman, M. (1970) Arkhaisty ili novatory? Iskusstvo kino, 7, 17–21 [in Russian].
5. Bryukhovetska, L. (1989). Poetichna khvilya Ukraїnskogo kino. Kyiv: Mistetstvo [in Ukrainian].
6. Paradzhanov, S. (1966). Vechnoe dvizhenie: [O filme "Teni zabytykh predkov"]. Iskusstvo kino, 1, 61-65 [in Russian].
7. Derevyanko, T. (1990). Vernemsya v 1965-y.... Iskusstvo kino, 12, 55-62 [in Russian].
8. Dzyuba, I. (1965). Den Poiska. Iskusstvo kino, 5, 73–82 [in Russian].
9. Dzyuba, I. (1989). Vidkryttya chi zakryttya shkoly? Kultura i zhittya, 13, 5-6; 14, 5–6 [in Ukrainian].
10. Zaytseva, L. (1989). Poeticheskaya traditsiya v sovremennom sovetskom kino (Liriko-subektivnye tendentsii na ekrane). Moskva, 1989. [in Russian].
11. Zinich, S., Kapelgorodska, N. (1965). Yekran znayomit z pobutom i tvorchistyuu narodu (Pro kinofilm «Tini zabutikh predkiv»). Narodna tvorchist, 5, 44–46 [in Ukrainian].
12. Ivanova, T. (1970). «Trudno» — «eshche trudnee» — «sovsem trudno»... Ecran 1969-1970 / Sost. S.Chertok. Moskva, 90-95 [in Russian].
13. Osika, L. (1988). Kino v konteksti Ukraїnskoї kulturi : [vistup]. Kyiv, 5, 116-124 [in Ukrainian].
14. Levin, Ye. (1990). Sergey Paradzhanov. Kievskie freski. Stsenariy. Iskusstvo kino, 12, 41-54 [in Russian].
15. Morozov, Yu. (1990). Sergey Paradzhanov: «...chtoby ne molchat, berus za pero». Vybrannyye mesta iz perepiski s nedrugami i druzyami. Iskusstvo kino, 12, 32-41 [in Russian].
16. Shlapak D.Y. (1969). Oderzhimist vidkryttiv: [pro S. Y. Paradzhanova]. Rezhiseri i filmi suchasnogo Ukraїnskogo kino: tvorchii portreti / uporyadkuv D. Ya. Shlapaka. K., 156 [in Ukrainian].
17. Pogribna, L. (1971). Tвори M. Kotsyubinskogo na ekrani. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
18. Trimbach, S. PARADZHANOV Sergiy Yosipovich URL: http://www.history.org.ua/?termin=Paradzhanov_S [in Ukrainian].
19. Turbin, V. (1964) Mir, otkrytyy zanovo. Komsomolskaya pravda, 27 dekabrya, 4 [in Russian].
20. Chernenko, M. (1989). Sergey Paradzhanov. Tvorcheskiy portret. Moskva [in Russian].

Стаття надійшла до редакції 03.01.2019 р.